

Irena Bukowska-Floreńska

Wstęp

Studia Etnologiczne i Antropologiczne 8, 7-12

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Wstęp

Miasto to obszar o zwartej i intensywnej zabudowie, zamieszkały przez ludność, która czerpie swe środki utrzymania z pracy pozarolniczej. To także jednostka podziału terytorialnego regionu i kraju, przestrzeń wyróżniająca się od innych znacznym skupieniem mieszkańców – typ osady o szczególnych cechach układu zabudowy określonego układem urbanistycznym. Miasto podlega odrębnej administracji, którą charakteryzuje hierarchiczna struktura organizacyjna złożona z przedstawicieli różnych grup społecznych, zróżnicowanych zawodowo, wyspecjalizowanych w swych umiejętnościach twórczych gospodarczo i intelektualnie. Umożliwia im to nie tylko zaspokajanie części własnych potrzeb, lecz także – wymiennie – potrzeb pozostałych mieszkańców. Ta możliwość pełnienia zróżnicowanych, wzajemnych usług dzięki specjalizacji jednostek i całych grup zawodowych tworzy szeroką sieć zależności, a przez to strukturę społeczną miasta.

Wszystko, co składa się na pojęcie tego, czym jest miasto jako przestrzeń materialna i społeczna, stanowi dla historyków kryterium pozwalające zaliczyć kulturę społeczności miejskiej do tzw. kultur wysokich. Uważa się bowiem, że miasto symbolizuje ją w swej uporządkowanej strukturze przestrzeni zabudowy. Jest to budowa według planu: „[...] wzdłuż osi współrzędnych, z centrum będącym ziemskim odpowiednikiem środka świata [...]”, dlatego – jak uważali starożytni – „jest pomniejszonym obrazem struktur kosmicznych i symbolem boskiego ładu”¹. W punkcie centralnym takiego mitycznego obrazu miasta można było zwykle znaleźć sanktuarium opiekującego się nim boga albo pomnik miejscowego bohatera. Tak wyglądało wiele miast-państw (gr. *polis*) w starożytności, skupionych wokół centralnej przestrzeni wolnej od zabudowy – placu, rynku, stanowiącego miejsce obrad zgromadzenia obywateli (gr. *agora*), od którego biegły ulice. Tej genezie miasta jako państwa bliska była geneza miast powstających

¹ H. Bieder mann: *Leksykon symboli*. Tłum. J. Rubinowicz. Warszawa 2001, s. 215.

w średniowieczu z warownych grodów otoczonych fosą, murami z bramą, z własną wewnętrzną organizacją administracyjną i wojskową. Zasady budowy oraz rozbudowy miast rozwinęły się w renesansie i kolejnych okresach historycznych, zachowując długo swój klasyczny układ przestrzenny, z czasem jednak uzależniony od terenu, sytuacji czy warunków ich powstawania oraz potrzeby rozbudowy. Dzieje każdego miasta można „odczytać” nie tylko z jego układu przestrzennego, zachowanych obiektów architektury mieszkalnej, gospodarczej i administracyjnej. Na wygląd bowiem współczesnych miast ma wpływ ich funkcja – którą pełniły od początku powstania lub – częściej – jaka im przypadła w związku z naturalnym rozwojem, potrzebami społecznymi bądź w określonej sytuacji społeczno-politycznej (przykład miast pogranicz państwowych).

Antropologia miasta wyróżnia w związku z powyższym różne kategorie miast, jak: miasta rezydencjalne, konsumenckie, administracji cywilnej, rekreacyjne, przemysłowe itp. Dzieli je też według wielkości przestrzennej, liczebności mieszkańców na małe miasteczka i duże miasta czy w wypadku połączenia mniejszych w większe całości urbanistyczne i funkcjonalne, na aglomeracje, konurbacje, metropolie². Kryteria klasyfikacji miast, z uwagi na ich różnorodność i postępujące w czasie zmiany, napotykają dziś wiele trudności³, stąd polscy badacze coraz częściej skupiają się na analizie miasta jako szeroko rozumianej przestrzeni społecznej, jej perspektywie socjologicznej, problemach globalizacji miast, funkcji w świadomości mieszkańców bądź na ich przeobrażeniach pod wpływem różnych czynników zewnętrznych⁴.

Wart odnotowania jest także bogaty dorobek historyków kultury zawarty w licznych monotematycznych monografiach miast polskich wydawanych w Polsce począwszy od 1946 roku⁵ (nieliczne z lat międzywojennych) oraz publikowane nadal z inicjatywy ambitnych władz lokalnych, uwzględniających nie tylko dzieje społeczności miejskich, ale też ich tradycję i specyfikę kulturową. Ta monograficzna dokumentacja wiedzy o konkretnych miastach daje nie tylko materiał historyczny i etnologiczny, ale jest swoistym magazynem pamięci o przeszłości miast polskich jako „małych ojczyzn”. Dzięki ujęciu narracji według podobnych schematów zawiera konkretną, porównywalną problematykę, co

² Obszerną historyczno-socjologiczną analizę form i znaczenia miasta można znaleźć w bogatej już literaturze socjologicznej, m.in. zob.: P. Rybicki: *Spółczesność miejska*. Warszawa 1972; B. Jałowicki, M.S. Szczępański: *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*. Warszawa 2002 (i zamieszczona tu bibliografia).

³ M. Malicki: *Socjologiczne problemy miasta*. Rzeszów 1998, s. 26–44.

⁴ Zob. m.in.: B. Jałowicki: *Społeczne procesy rozwoju miasta*. Katowice 1976; I d e m: *Społeczna przestrzeń metropolii*. Warszawa 2000; J. Słodczyk: *Przestrzeń miasta i jej przeobrażenia*. Opole 2001; A. Bartoszek, L.A. Gruszczyński, M.S. Szczępański: *Miasto i mieszkanie w społecznej świadomości. Katowiczanie o Katowicach*. Katowice 1997.

⁵ H. Polański: *Problematyka kulturalna w monografiach i opracowaniach monotematycznych dotyczących miast polskich. Publikacje wydane w Polsce w latach 1946–1978*. Warszawa 1982 oraz spory dorobek wydawniczy Śląskiego Instytutu Naukowego w Katowicach do lat osiemdziesiątych.

stwarza możliwość wykorzystania tego materiału w analizie antropologicznej. W tej grupie opracowań powinny się znaleźć opracowania traktujące o przestrzeniach podmiejskich miejscowości włączanych w obręb miast. Tworzą one nową w swej specyfice strefę przestrzeni kontaktu kulturowego i społecznego miasta⁶.

Miasto jako przestrzeń urbanistyczna i społeczna, efekt twórczego kontaktu kulturowego i społecznego przez swoją szczególną przestrzeń kulturową ma wpływ na sposób zachowań ludzi, na ich postawy, system wartości. To tu tworzą się inne niż w środowisku wiejskim miejsca kontaktów międzyludzkich, więzi społeczne (lub ich brak), zachowania formalne lub spontaniczne, instytucje, hierarchie społeczne i hierarchie wartości, nowe potrzeby społeczne i formy oraz możliwości ich zaspokajania. Inne też niż w przestrzeni wsi jest dobre lub złe doświadczanie i użytkowanie przestrzeni kulturowej, warunki tworzenia w niej swych osobistych śladów istnienia. Inne są zatem fakty, zjawiska kulturowe i procesy będące przedmiotem obserwacji antropologa.

Problematyka dotycząca miasta jako przestrzeni kontaktu kulturowego i społecznego przez swą specyfikę oraz bogactwo możliwości badawczych, zwłaszcza w zakresie obserwacji procesu zmiany, innowacji, mechanizmów funkcjonowania kultury, tradycji i systemu wartości, jest atrakcyjna i bliska etnologii oraz antropologii kulturowej. Pisze o tym w swym artykule, stanowiącym wprowadzenie do tego tomu, Bronisława Kopczyńska-Jaworska, przewodnicząca Komisji Etnologii Miasta przy Komitecie Nauk Etnologicznych Polskiej Akademii Nauk. Podkreśla, że „chciałaby badać wszystkich ludzi wszelkich społeczności i wszelkich rodzajów kultur”. Przykłady wyników badań etnologicznych i antropologicznych zaprezentowane w tym tomie są wymowną tego ilustracją.

Podejmując badania nad miastem jako przestrzenią kontaktu kulturowego, warto sobie już na wstępie uświadomić, że wielokulturowa przestrzeń społeczna wielu miast, tworzona przez kolejne pokolenia ich mieszkańców, znajduje się dziś, w obliczu poszerzającej się Unii Europejskiej, w sferze działań i wpływów Rady Europy. Jest to związane z jej zainteresowaniem rozwojem przestrzeni ich życia kulturalnego, tworzącego środowisko przyjazne człowiekowi (czynnik proekologiczny). Wśród takich wielokulturowych miast mogą być miasta o długiej tradycji kulturowej. Są one tu traktowane podmiotowo jako ważna przestrzeń kontaktu kulturowego i etnicznego. Na taki rodzaj miast zwrócili uwagę autorzy pierwszej części tego tomu – są to: Kraków, Łódź, Siedlce, Moskwa. Specyfika problemów etniczno-kulturowych cechuje jednak miasta amerykańskie. W przeszłości szczególna przestrzeń kontaktów kulturowych i społecznych występowała w starych małych polskich społecznościach miejskich, złożonych w rów-

⁶ I. Bukowska-Floreńska: *Tradycje lokalne i rodzinne a tożsamość kulturowa współczesnych środowisk podmiejskich i miejskich. Przykład Górnego Śląska*. W: *Ich małe ojczyzny. Lokalność, korzenie, tożsamość w warunkach przemian*. Red. M. Trojan. Wrocław 2003.

nym stopniu z ludności rodzimej i obcej etnicznie (Żydzi). Autorzy tej części opracowania, zatytułowanej *Miasto – wielokulturowa przestrzeń społeczna*, opisują zróżnicowanie kulturowe i społeczne badanych przez siebie przestrzeni miejskich, występujące w określonych konfiguracjach oraz specyfikę kontaktu kulturowego i społecznego uzależnionego od konkretnej sytuacji terytorialnej, gospodarczej, religijnej, etnicznej, etnokonfesyjnej. Zwracają uwagę na konieczność wykorzystywania w badaniach zarówno źródeł zastanych (podłoże historyczne zjawisk), jak i obserwowanych na bieżąco zjawisk aktualnych, procesów tworzenia się nowych treści kulturowych, obiektywnych i subiektywnych wartości, ich wyborów, funkcjonujących standardów, które służą do oceny jednostki przez grupę i odwrotnie. Stawiają pytania badawcze oraz szukają odpowiedzi na pytanie, jak antropolog powinien dziś badać te zjawiska.

Proces tworzenia miast analizowany i opisany już w wielu publikacjach socjologów znajduje się nadal w ich kręgu badawczym, jest także przedmiotem zainteresowań antropologów. Wyniki takich badań znalazły się w części drugiej tego opracowania, zatytułowanej: *Tworzenie i „wymazywanie” miasta*. Autorzy tej części zaprezentowali wyniki badań dotyczące różnych czynników i sytuacji, w których powstaje przestrzeń miejska jako terytorium oraz miejsca naznaczone przez instytucje o szczególnej roli społecznej i oddziaływaniu na tworzenie określonych przestrzeni kontaktu kulturowego. Pierwszy przykład to obserwacje dotyczące nowego miasta w Słowenii (Nova Gorica), które powstało po II wojnie światowej na pograniczu słoweńsko-austriacko-włoskim. Autorka pisze tu o problemach społeczno-politycznych towarzyszących tworzeniu i funkcjonowaniu nowego miasta. Przeciwstawieniem genezy powstawania tego miasta jest opis miastotwórczej roli ośrodka kultu religijnego, centralnego jakby miejsca pątniczego w Polsce (Częstochowa). Oprócz zagadnień dotyczących genezy miasta zwrócono uwagę na tworzenie się sfer o wyspecjalizowanych formach kontaktu kulturowego jako skutków trwającego i ciągle pogłębiającego się procesu sakralizacji centralnych przestrzeni miasta.

Formą poszerzania przestrzeni starego miasta jest włączanie w jego terytorium przyległych wsi. To administracyjne działanie wywołuje proces zmian i stylu życia społeczności, która znalazła się w kręgu oddziaływania nowej przestrzeni kontaktów kulturowych oraz społecznych. Ma także wpływ na przenikanie w przestrzeń miejską bagażu kulturowego wnoszonego przez tę społeczność. Dokonujący się proces integracji dwóch społeczności tworzących formalną wspólnotę staje się z czasem siłą miastotwórczą.

Na tworzenie się określonych sfer kontaktu kulturowego i społecznego w mieście mogą wywierać, i wywierają, wpływ instytucje, które z samego założenia mają charakter społeczny. Do takich należy wiele instytucji, w tym przede wszystkim oświatowo-kulturalne. Jedną ze specyficznych społeczności jest społeczność akademicka skupiona wokół uniwersytetu. Wzajemne oddziaływanie przestrzeni społecznej i kulturowej uniwersytetu oraz miasta tworzy nie tylko

punkty styczności o określonych cechach współfunkcjonowania, ale mających znaczenie kulturotwórcze, w tym miastotwórcze.

Szczególną funkcję we współczesnym mieście spełniają, położone na jego obrzeżach, super- i hipermarkety, jako nowe centra handlowe. Są one instytucją zaspokajającą szeroko rozumiane potrzeby konsumpcyjne przez bogatą ofertę wyboru tego, co potrzebne człowiekowi na co dzień, czego posiadanie daje poczucie dosytu i zadowolenia. Dzięki ilości zgromadzonych w jednym miejscu nie tylko tanich artykułów codziennej potrzeby, ale też przedmiotów zbytku, kuszących do nabycia wyszukaną estetyką opakowań, zaspokajają tęsknotę za miejscem, gdzie można otrzymać „wszystko” – za wymarzonym rajem. Jest tu specyficzna przestrzeń kontaktu kulturowego i społecznego we współczesnym mieście – miejsce, gdzie także na wspólnym oglądaniu wszelkiego dobra można spędzić wolny czas. Jest to nowe zjawisko kulturowe biorące udział w procesie miastotwórczym.

Miasto to przestrzeń, w której jest pomieszone i „poukrywane” to, co istnieje „teraz” i co było „kiedyś”. Warstwy kulturowe, nakładające się na siebie, tworzą szczególną strukturę materialną i świadomościową. Nie wszystko co było dawniej, trwa nadal, stopniowo zastępowane nowym jest „wymazywane” z tkanki materialnej, choć nie zawsze z pamięci społecznej, dzięki czemu staje się mitem o przeszłości – niematerialną przestrzenią kulturową i społeczną miasta.

Ten mit przeszłości trwający w pamięci jednostkowej, przekazywany jako lokalna tradycja, decyduje o świadomości historycznej oraz świadomości tożsamości mieszkańców miasta. To w przestrzeniach miasta z nim związanej są miejsca, obiekty – świadkowie wydarzeń, instytucje, w których tworzeniu uczestniczyły pokolenia i którym one służyły bądź nadal służą. Obok nich toczy się zwyczajne, codzienne życie, wkracza to, co nowe, bardziej przydatne praktycznie. Więzy obu wartości mają znaczenie integrujące społeczność i przestrzeń kulturową miasta. W okresie swego istnienia spełnia ono wiele funkcji nie tylko wobec własnych mieszkańców – jego wzorce kulturowe stanowią przykład dla sąsiadujących z nim wsi i osad. Miasto posiada także swoje przestrzenie ludyczne inicjujące możliwość spontanicznych kontaktów kulturowych i społecznych innych niż na wsi. Zagadnienia te poruszyli autorzy w kolejnej części opracowania pt. *Pamięć społeczna a funkcje miasta*.

Człowiek w przestrzeni miejskiej, znajdując się w licznym, zróżnicowanym, w większości anonimowym skupisku społecznym, mimo szerokiej możliwości kontaktu społecznego i kulturowego, czuje się często samotny. W organizacji życia społecznego w mieście pomocne są stosowne instytucje ułatwiające kontakty międzyludzkie. Mamy tu do czynienia z powstaniem i funkcjonowaniem, nieznanym w tradycyjnej kulturze chłopskiej, instytucjonalnej przestrzeni pośredniczącej w kontaktach społeczno-kulturowych. Środowisko miejskie oddziałuje też na przemiany ról w rodzinie i życiu sąsiedzkiem.

Osobnym problemem badawczym dla antropologów, od wielu lat obserwowanym w miastach na całym świecie (początki badań w latach trzydziestych w Sta-

nach Zjednoczonych), są zagrożenia społeczne w mieście. Jedną z przyczyn bywa dezintegracja społeczna w miastach przemysłowych, cechujących się dużą ruchliwością społeczną, zwłaszcza powstałych w wyniku wielkich procesów migracyjnych (w Polsce po II wojnie światowej), współczesne bezrobocie lub po prostu poczucie zagubienia w tłumie, pogłębione uczucie samotności, frustracji, stresy, organiczne zaburzenia zdrowotne i in. Problemy te zasygnalizowano w części *Zagrożenia społeczne w mieście*. Wymagają one poszerzonych, kompleksowych oraz interdyscyplinarnych badań.

Przedstawione w tym tomie materiały z badań prowadzonych na terenie Polski, Słowacji i Słowenii przez reprezentantów różnych dyscyplin humanistycznych, których łączy antropologia kulturowa jako wspólna płaszczyzna dociekań, to próba przedstawienia szerokiego spektrum problematyki z zakresu antropologii miasta. Już na tej podstawie można stwierdzić, że jej rozległość i powiązania wymagają interdyscyplinarnego podejścia badawczego z naciskiem na terenowe metody badań etnologicznych i kulturoznawczych o charakterze diagnostycznym. Zmieniające się na naszych oczach warunki życia, zwłaszcza we współczesnym mieście, w którym człowiek jest zmuszony do podejmowania wciąż nowych inicjatyw zmierzających do „oswajania” przestrzeni kontaktu kulturowego i społecznego, sprawiają, iż wnioski naukowe i praktyczne z badań antropologów wydają się niezbędne dla dogłębnego rozpoznania przedstawionych w niniejszej pracy zjawisk.

Irena Bukowska-Floreńska